

NOGLE SJÆLDNE ESTISKE TRYK OG UNIKA
I DET KGL. BIBLIOTEK
OG UNIVERSITETSBIBLIOTEKET

AF
VELLO HELK

Under mine katalogvandring på Det kongelige Bibliotek siden 1958 har jeg gang på gang mødt ældre tryk på estisk. På grund af min estiske oprindelse har jeg noteret mine fund, og notaterne aktualiseredes, da rigsbibliotekar Palle Birkelund anmodede mig om en udtalelse i anledning af en eventuel udgivelse af en fortegnelse over baltisk videnskabelig litteratur indtil 1950 i Kgl. Bibl. (KB), der var udarbejdet af en lettisk bibliotekar i Sverige. Jeg måtte desværre konstatere, at denne fortegnelse var meget mangelfuld, især med henblik på den estiske litteratur. Større grupper og tidsrum manglede, fordi den pågældende ikke havde været opmærksom på, at megen litteratur om Estlands ældre historie findes i Danske Afdelings kataloger. Estland hørte jo 1219–1346 under Danmark, ligeledes Øsel 1559–1645. På grund af de konstaterede mangler foreslog jeg en supplerende revision, der dog ikke blev til noget. Dette lille mellemspill animerede yderligere min interesse og ansporede til flere undersøgelser, med godt udbytte. Langt de fleste af de bøger, der er nævnt nedenfor, var ikke at finde i den omtalte fortegnelse.

I forbindelse med min forskning om danske studierejser har jeg gennemgået nogle ældre disputatssamlinger. Den største her i landet – den Lintrupske – findes på Universitetsbiblioteket i Fiolstræde (UBF). Ved en gennemgang sidst i 1970erne noterede jeg i denne også alle tryksager med tilknytning til Baltikum. Dette resulterede 1980 i en artikel om dette emne.¹⁾

Disputatssamlingen indeholder kun et enkelt tryk fra universitetet i Dorpat. Ved samme lejlighed orienterede jeg mig også i bibliotekets

kataloger og kunne konstatere, at selv om UBF i sin tid har afgivet et par sjældne estiske tryk til KB, er der dog stadig nogle tilbage.

Hverken i KB eller UBF har der været tale om en gennemgang af samtlige kataloger. Som regel har jeg ladet mig nøje med hovedgrupperne teologi, sprog og historie, suppleret med nogle tilfældige fund. Det er muligt, at begge biblioteker gemmer endnu flere sjældenheder. Men jeg sætter hermed punktum – med tak for al den imødekommenhed og hjælp, jeg har haft glæde af i de mange år.

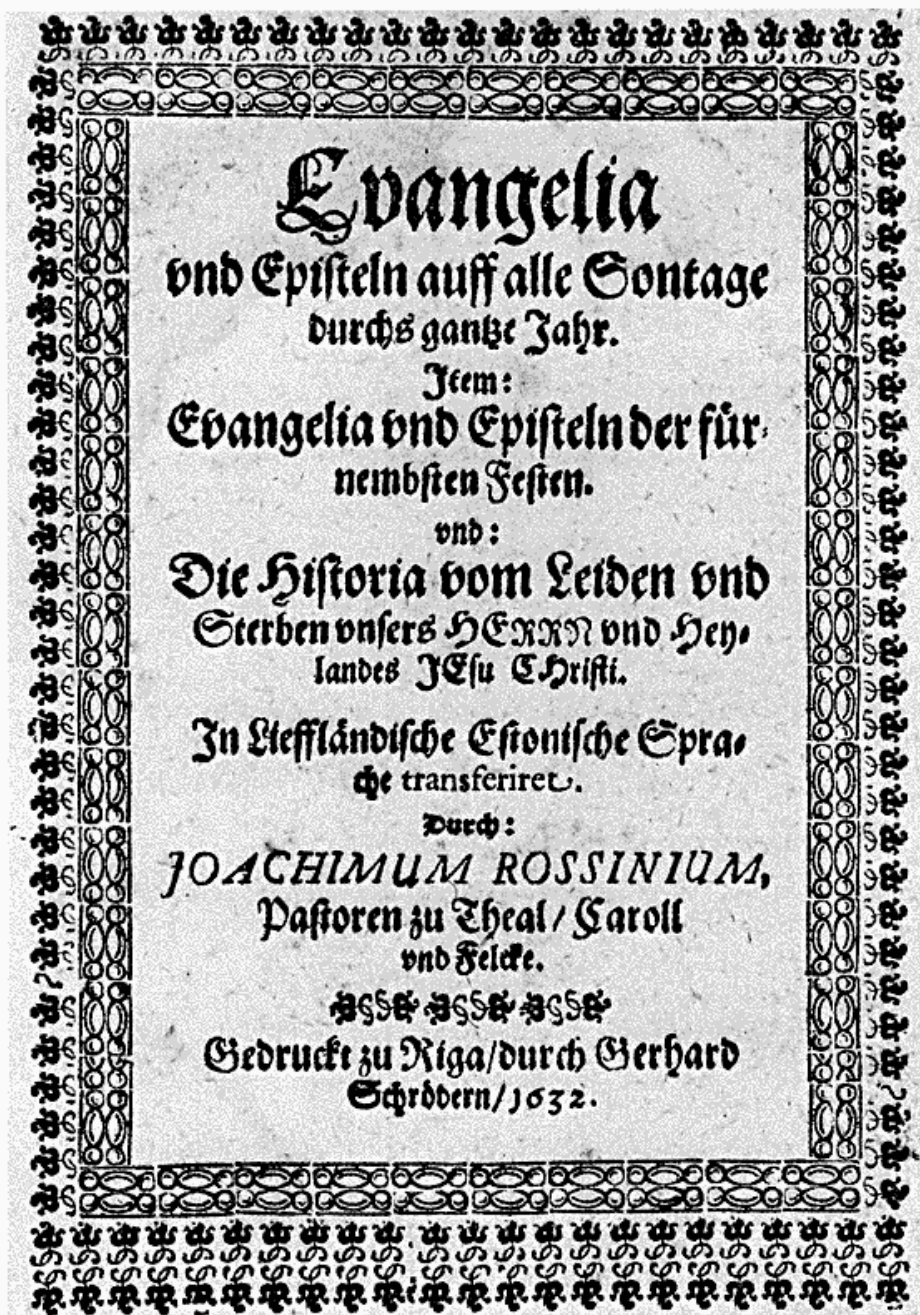
De ældre estiske bøger

I forbindelse med reformationen blev der også større behov for bøger på estisk. Den ældste kendte bog på estisk er en katekismus, trykt 1535 i Wittenberg, men det formodes, at der allerede ti år tidligere er blevet trykt en estisk katekismus i Tyskland. Navnlig under det svenske styre lagdes der stor vægt på folkeoplysningen, og her spillede bøger på estisk en væsentlig rolle. Det var først og fremmest brugsliteratur, især katekismer og ABC-bøger, som hurtigt blev slidt op og gik til grunde, selv om de blev trykt i adskillige ret store oplag. Mange af de bevarede er defekte.

Det varede temmelig længe, inden det estiske område fik det første trykkeri. I Riga begyndte bogtrykkeren Nicolaus Mollyn fra Nederlandene sin virksomhed 1588. I forbindelse med oprettelsen af et gymnasium i Dorpat, 1632 omdannet til universitet, fik byen sit eget trykkeri; den første bog udsendtes 1631. Et par år senere oprettedes et trykkeri i Reval (Tallinn). Bogtrykkere var indvandrere med den fornødne faglige uddannelse. Med hensyn til titler udgjorde de estiske bøger kun en brøkdel af produktionen, men deres meget større omfang og oplag gjorde dem til en god handelsvare for bogtrykkere.²⁾

Hverken KB eller UBF har mange ældre estiske bøger, men blandt dem er der til gengæld adskillige sjældenheder og unika. De fleste stammer fra 18. århundredes bogsamlere, betragtedes allerede dengang som sjældenheder og er det endnu mere i dag. Der er adskillige estiske bøger fra det 17. århundrede, både på nordestisk, der senere blev ophøjet til det officielle skriftsprog, og på sydestisk.

Denne sproginddeling har sin baggrund i den daværende administrative inddeling. Den svenske provins Estland omfattede Nordestland, mens Sydestland sammen med det lettiske område, bortset fra det selvstændige hertugdømme Kurland, udgjorde provinsen Livland. Derfor blev de nordestiske bøger trykt i Tallinn, de sydestiske i Riga. Gennem

Den ældste (syd)estiske bog i Kgl. Bibl., trykt i Riga 1632 – med tysk titelblad

hele perioden stredes de to sprogvarianter om at opnå placering som undervisningssprog, og først med bibeloversættelsen af 1739 fik det nordestiske det afgørende overtag.

Den ældste estiske bog i KB er en katekismus, udgivet af Joachim Rossihnius, trykt 1632 hos Gerhard Schröder i Riga med tyske og estiske paralleltekster, sammenbundet med samme forfatters samtidig udkomne „*Evangelia vnd Episteln*“, begge med tysk titelblad (kat. 25-88, 4°, 43 + 104 blade). Målgruppen var de overvejende tyskfødte gejstlige, hvis kendskab til estisk kunne være temmelig begrænset. Derfor var disse tosprogede udgaver til kirkelig brug de almindeligste frem til 1686, da det Ny Testamente udkom som en ren estisk bog. Mens den førstnævnte bog af Rossihnius er „*in Estonische Dörptische Sprache versetzt*“, er den anden „*in Liefländische Estonische Sprache transferiert*“. I øvrigt er det sidste et komplet eksemplar, mens det, der er bevaret i Estland, mangler titelbladet.³⁾

De estiske bogudgivelser gjorde det nødvendigt at finde nogle faste sproglige retningslinier, både grammatikalsk og ortografisk. I 1637 udgav pastor Heinrich Stahl, søn af oldermanden for det store gilde i sin hjemby Reval, en tid lang toneangivende ved ortografiens udformning, en nordestisk sproglære („*Anführung zu der Esthnischen Sprach*“), trykt sammesteds hos Christoph Reusner, en banebrydende bog, som også findes i KBs samlinger (kat. 167-1163, 8°). Bogen indeholder den første estiske grammatik med en lille ordbog og rummer desuden et latinsk hyldestdigt af Johannes Kniper, hvis fader også var oldermand for det store gilde. Han havde åbenbart gode danske kontakter. Året efter blev han immatrikuleret ved Københavns universitet. Efter fortsatte studier i Rostock og Leiden vendte Kniper tilbage til Danmark, hvor han i 1640 virkede som hovmester i Odense, men allerede samme år blev han kaldet til professor ved gymnasiet i Reval; kort efter blev han sognepræst i St. Petri (Järva-Petri) i Estland.⁴⁾

KB har også den næste nordestiske grammatik, nemlig Heinrich Gösekens „*Manuductio ad Linguam Oesthonicum*“, trykt 1660 hos Adolph Simon i Reval (541 s., kat. 167-1163, 8°). Den fulgte for størstedelens vedkommende Stahls regler, betød dog et stort skridt fremad, fordi Göseken kendte sproget betydelig bedre end Stahl. Grammatikken suppleres af en omfattende tysk-estisk ordbog med mange ordsprog, folkelige talemåder og gåder, hvilket giver den en væsentlig folkløristisk værdi. Det samme gælder Anton Thor Helles udgave af 1732, trykt i Halle (kat. 167-1163, 8°).

I 1637 udgav Stahl også en kirkelig håndbog („*Hand- und Hauß-*

Buch für das Fürstenthumb Esthen in Liffland“) i fire dele, hver med selvstændig paginering. Den omfatter Luthers lille katekismus, salmebog, evangelier og epistler samt Davids Salmer, bønner og lignende. Af denne håndbog haves i UBF den anden del, nemlig salmebogen (Th. bis 39700, 4°), trykt samme år og sted som den ovennævnte sproglære, men før denne, den første estisksprogede bog trykt i selve Estland. Eksemplaret er dog ikke komplet: der mangler nogle blade af indledningen. Bogen har 1650 tilhørt organisten i Pernau Petrus Hack. Den danske ejer har været bogsamleren og præst ved St. Petri kirke i København, Eberhard David Hauber (1695–1765), hvis store bibliotek blev solgt på en række auktioner 1766–68.⁵⁾

Stahls håndbog blev frem til 1700 udsendt i fem reviderede og supplerede oplag. KB har et fint eksemplar af bogens udvidede 3. oplag 1673–74 (kat. 96–80, 8°), komplet med titelbladet i modsætning til de hidtil kendte eksemplarer. Bogen består af seks dele (med særskilt paginering):

1. Der kleine Catechismus D. Mart. Luth. (1674)
2. Die Sontags Evangelia und Episteln (1673)
3. Die Passions Historia (1673)
4. Die Kirchen-Gesänge in Eestnische Reime gesetzt (1673)
5. Etzliche Gebete (1673)
6. Ein Rituale für die Eestnische Pfarrherrn (1674).

Bogen har et fælles titelblad med trykangivelsen: hos Adolph Simon i Reval 1674. Den har en del håndskrevne tilføjelser, nemlig bønner og andre religiøse tekster på estisk, måske skrevet af „Jürgen Hansson Ochter“(?), hvilket navn forekommer to gange ved disse tilføjelser, den ene gang tilføjet „1690“, men det kan også kun være et ejernavn. Af samme bog har KB desuden femte del (bønnebogen) som særtryk (kat. 92–342, 8°), mens UBF kun har anden del (Th. bis 9250).⁶⁾

I tilslutning til sin håndbog publicerede Stahl en prædikensamling – „Leyen-Spiegel“. Den består af to dele (en vinter- og en sommerdel) med fortløbende paginering, som blev trykt med otte års mellemrum (1641 og 1649) hos Heinrich Westphal i Reval. Den foreligger i aflangt kvartformat i to spalter, den yderste altid på tysk, den inderste på estisk, og er repræsenteret i KBs samlinger (kat. 3–246, 2°) den første del med et meget fint renæssancebind, den anden med pergamentpermer fra C. F. Temlers bibliotek.⁷⁾

Universitetstryk

Til de estiske tryk hører topografisk også publikationer med tilknytning til universitet i Dorpat, oprettet af kong Gustav Adolf 1632. Publikationer fra universitetets første periode frem til 1656 er registreret af Matti A. Sainio.⁸⁾ KB har kun ganske få af disse tryk, nemlig taler af professor Laurentius Ludenius (fra Eckernförde) i anledning af dronning Christinas fødselsdag 1649 (Sainio s. 107, nr. 189) og hendes kroning 1650 (Sainio s. 108, nr. 196, begge kat. 188–333, 4°; findes ikke i Estland). Fra sidstnævnte år haves desuden en hyldesttale til Finland af Johannes Skepperus (Schæperus) fra Åbo (Sainio s. 108, nr. 195, kat. 70–289 b, 4°). Af disputationer har jeg kun noteret en fra denne periode, nemlig af Petrus Lidenius 1652, med Petrus Laurentii fra Arboga som respondens (Sainio s. 24; Ældre udenl. disp., kaps. 143). Den lintrupske samling i UBF indeholder ligeledes kun én disputats, med Andreas Virginius som præses og Erich Michaelis Lange fra Reval som respondens, holdt 13.6.1645 (Nr. 3918; Sainio s. 74).

Desuden er der flere andre interessante tryk fra Dorpat. Her virkede som den første professor i historie Friedrich Menius (1593/94–1659) fra Mecklenburg, der planlagde et stort værk om Livlands historie. Men på grund af en bigamianklage flygtede han allerede 1637 til Øsel, som dengang hørte under Danmark. Han blev venligt modtaget, men beskyldningerne gav ham ikke ro, og derfor fortsatte han videre til Danmark, hvor han ses at have været stævnet 1639. Senere var han i Stockholm, men blev der fængslet på grund af en anonymt udgivet bog om antikke mystisk-okkulte lærdomme. Selv om han blev frigivet efter et par år, var han som trosmæssig mistænkelig person udelukket fra al videre videnskabelig karriere.⁹⁾

Han havde allerede gjort visse forarbejder til Livlands historie, således „Intrada und Vortrab der grossen Universal Lieffländischen Historischer Geschichten Beschreibung“ (Riga 1630, i kat. 28–165, 4°). Af hans bøger i Dorpat har KB „Proba der letzten Zeit“ (1633), en traktat i tidens apokalyptiske ånd med bevis på, at pave Urban 8. var den inkarnerede Antikrist (kat. 28–165, 4°). Direkte forbindelse til hans studier i Livlands historie har bogen „Historischer Prodromus des Lieffländischen Rechtens und Regiments“ (kat. 70–282, 4°, i to trykvarianter).

Af andre Dorpat-tryk har KB den tyske pastor i Pernau Friedrich Lowensteins takkeprædiken „Lieffländischer Heerpaucke“ (1636, kat. 70–282, 4°), Johan Gutsblaffs bog om den hellige flod Vôhandu, egentlig en beretning om overtroen blandt ester (1644, kat. 162–188, 8°)

28, 163

FRIDERICI MENII
PROBA

Der Letzten Zeit/

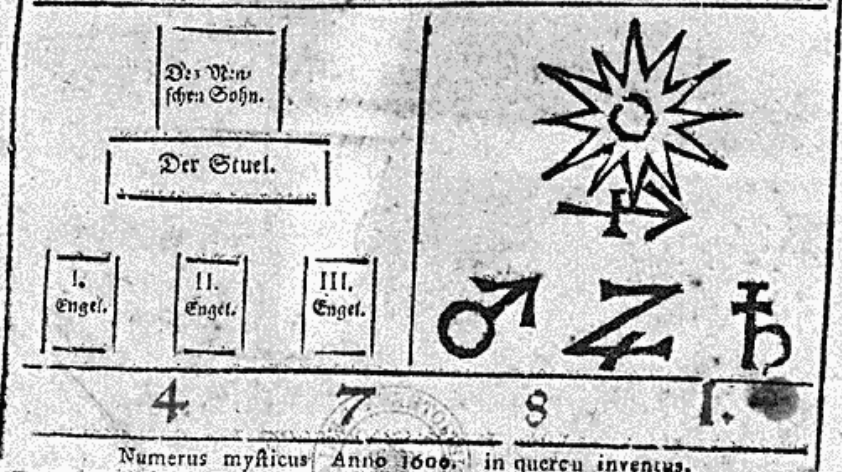
Von der grossen Verfolgung/
restaurierung des wahren Gottes Dienstes/
Untergange des Babsthumbs/ vnd Zukunfft
des Jüngsten Tages.

Darinnen ex fundamento historico

Gründlich erkläret wird/ Ob vnd wie M. Jo-
hannes Dölingius in seiner Predigte vom Untergange des Welt-
lichen Babsthumbs Natuiret habe/ daß der Jüngste Tag sechtzigsten 1633:
Jahres zukünftig/ vnd das Weltliche Babsthum seinen Fall vnd Zerstörung
zu erwarten habe. Nebst beygefügt conjecturis, was sonst mehr
in diesem Jahre vnd seculo gutes oder böses zu
erwarten sey.

Collatio libri scripturæ & naturæ

Figura mystica Apocalipsi: c. 14. v. 14. | Constellatio novi syderis Anno 1604.

Numerus mysticus Anno 1600. in quercu inventus.

Bedruckt zu Dörp/ bey Jacob Beckern/ im Jahr 1633.

Friedrich Menius' „Proba der letzten Zeit“, Dorpat 1633. Til venstre på titelbladet „mystisk tegn“ med henvisning til Apokalypsen, til højre en stjernekonstellation fra år 1604

og den kurlandske superintendent Paul Einhorn's historiske værk om letterne: „Historia Lettica“ (1649, kat. 70–282, 4°).

Fra universitetets anden periode (fra 1690 i Dorpat, 1699–1710 i Pernau) har jeg i KB kun fundet ganske få tryk, nemlig en disputats om livlændernes oprindelse, forsvaret 12.8.1693 af Gustav Adolf Humble fra Jönköping med professor Olaus Hermelin som præses (kat. 70–280, 4°, desuden kat. 162–187, 8° en nyudgave 1717 i Leipzig) og et par taler: af professor Gabriel Siöberg 1690 på Karl XI.s fødselsdag (kat. 186–143, 2°), og af Georg Havemann fra Viborg i Finland om sin hjemby, 29.4.1694 (kat. 70–289n, 4°). Desuden kan nævnes Daniel Bratts hyldestdigt 19.6.1694 i anledning af professor Svanto Cameens udnævnelse til rektor. Det sidste tryk skjuler sig i håndskriftsamlingen (Thott 2195 IV, 8°).

De fleste af disse tryk er bevaret i Sverige eller Finland, men ikke i Estland. Til denne gruppe hører også tre hidtil ukendte gratulationsdigte på tysk („Freundes Bezeugung“), skrevet af primanere ved gymnasiet i Reval (Tallinn) i anledning af matematikprofessoren Johann Georg Heinsius' tiltræden i august 1730, trykt hos Johan Köhler.

ABC-bøger

Efter dette mellemstil i forbindelse med universitetsundervisningen, hvor estisk ikke spillede nogen rolle, vender vi os atter mod den lavere undervisning, navnlig mod dens intense brug af ABC-bøger. Disse små bøger, grundlaget for den elementære undervisning, blev hurtigt slidt op og kasseret. Takket være ihærdige bogsamlere er det dog lykkedes at redde et par eksemplarer.

I tidens løb kom disse bøger i mange udgaver og oplag. Den første nogenlunde sikre viden om en estisk ABC-bog stammer fra 1641. I 1645 blev det foreskrevet, at disse bøger skulle tages i brug på alle godser og i landsbyer. De ældste bevarede er en nordestisk (1694) og en sydestisk (1698) ABC-bog, som findes sammenbundet i universitetsbiblioteket i Lund.¹⁰ Disse repræsenterer en revision af det estiske alfabet, med udeladelse af bogstaverne, c, f, q, x, y og z, således at bogen egentlig burde hedder ABD-bog, som den også kaldes senere (eller ABE-bogen, estisk: aabits).

Ophavsmanden til disse reformer var Bengt Gottfried Forselius (1669–88), søn af en estisk præst fra Finland, der interesserede sig for det estiske sprog og ønskede at forbedre Heinrich Stahls tyskprægede ortografi. Men Stahl havde stærke tilhængere i Estland, og det resultere-

de i, at Forselius' første ABC-bog, antagelig publiceret 1684, efter klager fra Revels konsistorium, som fandt denne „heszliche neue Schreibart“ komplet uacceptabel, blev forbudt og beslaglagt i Estland, men den blev altså, måske med mindre justeringer, genoptrykt og anvendt i Livland.¹¹⁾

Forselius selv var initiativtager til det første estiske skolelærerseminarium, som blev oprettet 1684, før tilsvarende skoler i Sverige og Finland. I 1688 var han i Stockholm for hos kongen af aflægge beretning om sit arbejde. Han blev da bemyndiget til at overtage ledelsen af folkeskolearbejdet i Estland og Livland, men på hjemvejen forliste hans skib med alle passagerer.

Disse unika i Lund har et sidestykke i København. KB har to sammenbundne estiske ABC-bøger (kat. 167–1171, 8°). På det første blad er der noteret „Estonisch-Dörptsches A.B.C. Buch“, men den første ABC-bog (8 blade) er ellers på nordestisk og derefter følger den sydestiske udgave (10 blade). Desuden er der et blad, som på den ene side har latinske bogstaver samt araber- og romertal, på den anden side billedet af en hane og „Riga. Bey Samuel Frölich 1741“. Den estiske boghistoriker Endel Annus mener, at man ved indbinding har byttet om på flere blade. Således skulle både de to første og det sidste være forkert placeret. Men dette er kun delvis rigtigt. Der er kun tale om en ombytning af de to indledningsblade, mens det sidste blad med sikkerhed hører med til blokken af den sydestiske ABC-bog. Ved ombytning af de første blade får den nordestiske ABC også de latinske bogstaver samt araber- og romertal. Men der mangler i hvert fald det sidste blad i den nordestiske ABC, formentlig magen til bladet i den sydestiske udgave.

Desuden har KB endnu en estisk ABC-bog (kat. 119 I-213, 8°, tidligere i UBF), i god typografisk udførelse. Også dette eksemplar er en sjældenhed; der kendes kun to andre uden for Estland. Bogen er forsynet med den sædvanlige hane på sidste blad, men er uden trykkested og -år. Indholdsmæssige kriterier (kongen omtales i en bøn) kunne tyde på, at bogen er trykt i den svenske periode. Men hanen er den samme som i 1741-udgaven, og den adskiller sig afgørende fra de hanebilleder, der blev brugt 1694 og 1698 i ABC-bøger fra Johann Georg Wilckens trykker i Riga. Mens disse passive haner med seletøj og på sokkel ligner den danske bogtrykker Mads Vingaards hane fra 1591 (selv soklens ornament), som med få ændringer bevarede sit udseende til begyndelsen af det 18. århundrede, er Riga-hanen helt forskellig – en fri og aktiv hane, der underviser i skolestuen og viser med pegepinden på tavlen med nodenavne. Foran dens fødder er to hanekyllinger og i baggrunden står

Til sammenligning
med illustrationen på
næste side:
Hanan på sidste side
af en tysk ABC
trykt af Peter Eichhorn
i København 1705

to skoledrenge. Det må være hanen fra Samuel Lorentz Frölich's trykkeri – en repræsentant for oplysningstiden, og det er sandsynligt, at også denne ABC-bog er trykt i den russiske periode.¹²⁾

Både ABC-bøgerne i Lund og København blev fundet 1928 af den lettiske sprogforsker J. Zēvers. Sidstnævnte bog blev beskrevet allerede året efter.¹³⁾ Ved samme lejlighed omtales den første kun kort, og det lader ikke til, at man har fulgt interessen op.

Hanen på sidste side
af den estiske ABC-bog
trykt i Riga 1741

R I G A,
Bey Samuel Lorenz Frölich/
Anno 1741.

Disse små ABC-bøger, som først blev udgivet under den svenske regering i forbindelse med skolereformlovgivningen, var af grundlæggende betydning for det estiske folks læsefærdighed. Heller ikke den lange og ødelæggende Store nordiske Krig (1700–21) med pest og sult kunne afgørende standse denne udvikling, som atter så småt kom i gang i 1730erne.

Religiøs litteratur

Undervisningen var baseret på religion, og den religiøse litteratur er naturligvis fremherskende. I den svenske tid forberedte man også en bibeludgave på estisk. Man nåede dog kun at få trykt det Ny Testamente på sydestisk, trykt 1686 hos Johann Georg Wilcken i Riga, og det findes også i KB (kat. 20–225, 4°). Det var en anselig præstation, formatmæssigt en imponerende bog blandt alle små håndbøger. Oplaget var dog ret lille, kun 500 eksemplarer, og dertil kommer, at bogen ved en misforståelse efter fem år blev forbudt og beslaglagt. Den blev forvekslet med en planlagt nordestisk udgave, hvis manuskript var blevet stærkt kritiseret af det lokale konsistorium.¹⁴⁾

Efter denne bog begyndte forlagstrykkeriet i Riga også at udgive nordestiske bøger, hvilket ikke faldt i god jord hos Estlands kirkestyrelse. Af nordestiske bøger udgivet i Riga har UBF Adrian Virginus' kirkelige håndbog „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat“ (1690–91), den første bog på nordestisk uden tyske tekster. Desuden er det den første estiske bog fra det 17. århundrede med illustrationer, med træsnit forestillende scener fra det Gamle Testamente og kirkelivet. Men efter klager fra det nidkære konsistorium i Estland blev også dette tryk forbudt og beslaglagt. UBF har et eksemplar af en ny udgave af denne håndbog, som udkom 1695 hos J. G. Wilcken i Riga (Th. bis 39702). Den består af otte dele, som alle er forsynet med særskilt titelblad, de tre sidste er trykt 1694.

Sproglige divergenser forsinkede arbejdet med bibeloversættelsen. Trods den altødelæggende krig lykkedes det dog 1719 at få trykt det nordestiske Ny Testamente. Oplaget var ret lille, og 1729 blev der hos Johan Köhler i Reval trykt et nyt og større oplag. Et fint eksemplar af dette haves i KB (kat. 82–345, 8°).

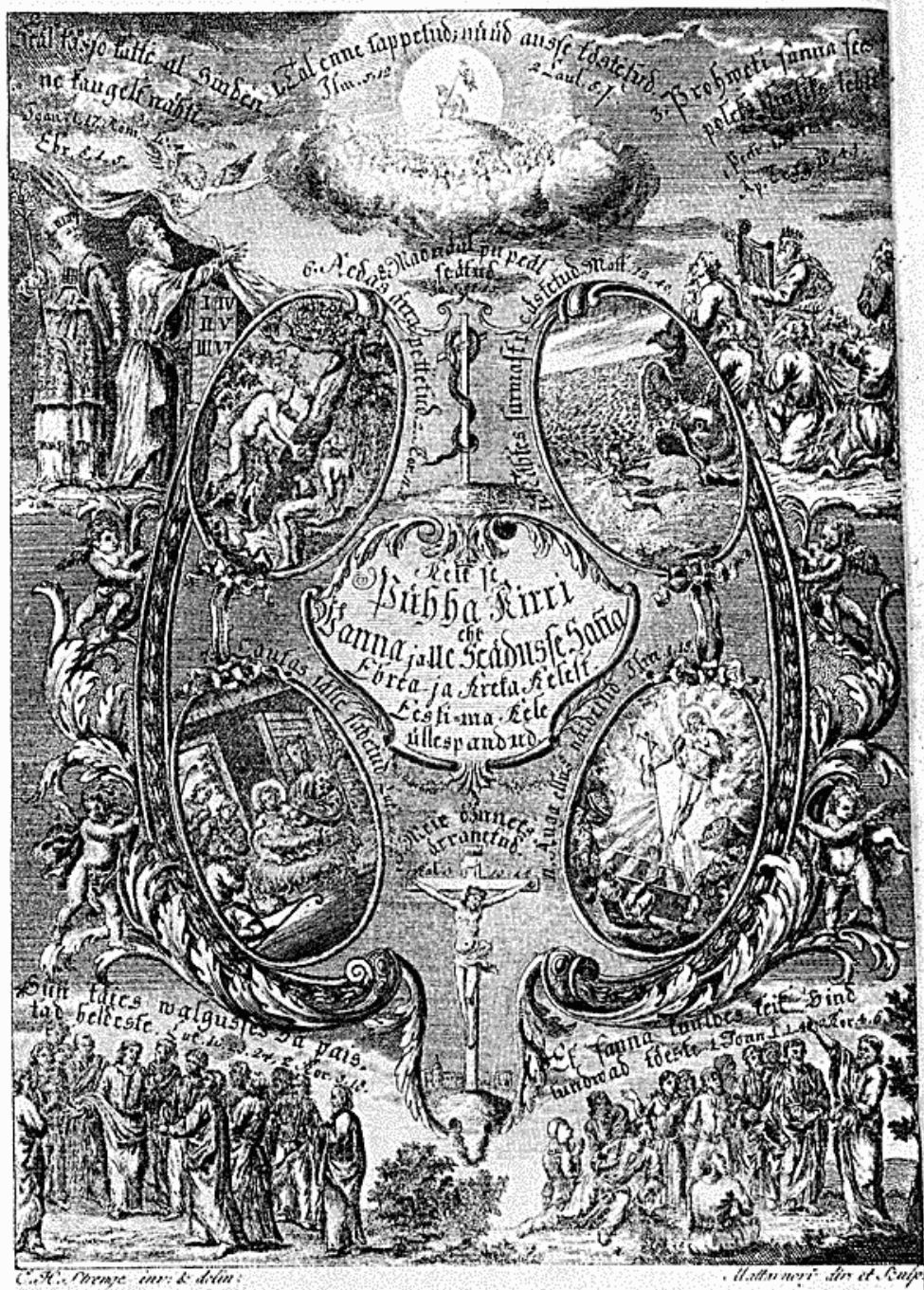
I 1739 kom den samlede bibeloversættelse, som er repræsenteret i KBs samlinger med et yderst velholdt eksemplar på fint papir og med originalbind, med træpermer og metalspænder (kat. 20–225, 4°). Denne oversættelse var i øvrigt for en stor del bekostet af en dansker, nemlig Herman Jensen Bohn (1672–1743). Denne købmandssøn fra Bornholm fik en militær uddannelse og deltog 1702 sammen med de danske hjælpetropper i Østrigs felttog i Italien. I 1708 trådte han i russisk tjeneste, deltog i slaget ved Poltava og kom 1716 med russerhæren til København. Da det ikke lykkedes ham at få ansættelse hjemme, udnævnte zaren ham til generalløjtnant og overdrog ham at føre hæren hjem til Rusland. Gennem sit ægteskab fik han indpas i de højeste adelskredse i

Frontispice og titelblad til det estiske Ny Testamente, 2. udgave Tallinn 1729

Livland. I 1723 fik han sæde i det øverste krigsråd og blev sat i spidsen for de russiske tropper i Livland, hvis ridderskab optog ham som medlem. Han var en overgang midlertidig guvernør i Livland og blev vicepræsident for krigskollegiet i St. Petersburg. Bohn erhvervede flere godser i Estland og tog bolig på Maart (Maardu) ved Reval. I 1731 tog han sin afsked fra alle embeder og trak sig tilbage til sine besiddelser i Estland. Han var dybt religiøs, havde nære kontakter til A.H. Francke i Halle og navnlig til grev Zinzendorf. Han støttede udbredelsen af salmebøger og bibles og udlånte penge, som han aldrig fik tilbage, til trykning af den estiske bibel. Den kom i et oplag på 3000 eksemplarer, som 1741 blev udstyret med kobberstik. Desuden ansatte han landsbylærere på sine godser.¹⁵⁾

I 1721 tryktes i Halle en nyrevideret udgave af den kirkelige håndbog for Nordestland: „Eesti-Ma Kele Koddo ning Kirko-Ramat“. Den blev

Frontispice til den første estiske bibeludgave 1739 signeret C.H. Strengé

den mest udbredte bog i det 18. århundrede, kom i 16 oplag på i alt 94.000 eksemplarer, men trods dette er der kun bevaret få i Estland. KB har hele tre eksemplarer af denne bog, nemlig to af det første tryk, men med forskellige titelblade, og desuden et af 8. oplag, trykt hos Jakob Johan Köler i Reval 1746 (kat. 92-417, 8°). Sammesteds er katalogiseret en nordestisk bønnebog („Palwed ning Öppetussed...“) med trykkeåret 1722, men uden trykkested. Af det første tryk haves i Estland kun 8. oplag i en komplet udgave, mens 1721-udgavens eneste eksemplar mangler titelbladet. Også af bønnebogen 1722 haves kun et defekt eksemplar (s. 43-48 mangler).

Der udkom desuden en række andre religiøse bøger af håndbogs-karakter til undervisningsbrug. I 1727 tryktes i Reval en pietistisk håndbog, en oversættelse af J. A. Freylinghausens „Ordnung der Heils“, med den estiske titel „Jummala Nou Innimesse iggawesse önnistussest...“. Denne lille bog på 20 sider blev en slags halvofficiel religionslærebog og opnåede flere genoptryk, selv i det 19. århundrede. Det ældste bevarede eksemplar i Estland er fra 1766.¹⁶⁾ Men KB har et eksemplar af bogens 2. oplag, trykt i Tallinn 1729 (kat. 89-186, 8°), og UBF et eksemplar på dårligt papir af bogens 3. oplag fra 1743 (Th. bis 33947). Det sidste eksemplar har et vedføjede blad med den lille tabel og er bundet sammen med en estisk katekismusforklaring „Katekismusse Öppetusse Selletus“, ligeledes trykt hos J. J. Köler, med trykkeåret 1750. Dette bind stammer fra bogsamleren C. F. Templers bibliotek.¹⁷⁾ Alle disse tre udgaver er unika. Ved indbindingen er der benyttet blade fra den estiske salmebog, der hører til håndbogen af 1746.

Både KB og UBF har en del sydestisk kirkelig litteratur fra det 18. århundrede, trykt hos Samuel Lorentz Frölich i Riga.¹⁸⁾ I KB haves den sydestiske kirkelige håndbog („Tarto-Ma Kele Kässi Ramat“), trykt i Riga 1726 (kat. 92-417, 82) fra C. F. Templers bibliotek, atter et unikum, og to katekismer, nemlig den store („Önsa Lutri Laste-Öppus“, 88 sider) trykt 1741 med illustrationer, og den lille („Önsa Lutri Katekismus ehk Laste Öppus“, 48 sider) uden trykkeår (begge kat. 89-160, 8°). Det eneste eksemplar af den første bog i Estland er defekt, idet der mangler 6 sider fra slutningen. I UBF haves to bind, det første uden trykkeår, indeholdende evangelier og epistler, egentlig en del af den sydestiske kirkelige håndbog („Ewangeliumma nink Epistli Lu ...“, 204 sider), det andet en salmebog fra 1752 („Tarto Ma Kele Laulu Ramat“), bundet sammen med en ældre salmebog (1726) med salmer, som var blevet udeladt af den store salmebog („Mõned Laulud Mis Surest Laulo Ramatust on mahha jänud“ – UBF Th. bis 39704). Af disse haves den

første i Estland uden titelblad, den anden kun i et eksemplar, mens den sidste bog er bevaret i et noget større antal.

Sammenfattende findes der blandt disse bøger seks unika, alle fra første halvdel af det 18. århundrede. Dertil kommer flere tryk, hvoraf der hidtil kun kendes et enkelt defekt eksemplar.

Hvorfra stammer disse ganske mange estiske tryk? Mens bøgerne fra den svenske periode for en stor del måske er erhvervet på svenske dubletauktioner, stammer de bevarede eksemplarer fra det 18. århundrede antagelig fra mere direkte kontakter. Af disse kan nævnes Jacob Langebeks rejse gennem Østersøprovinserne 1754 sammen med sine landsmænd, tegneren Søren Abildgaard og Christen Findt Klarup samt den unge svenske akademiker Nils Reinhold Brocman.¹⁹⁾ Desuden havde E. D. Hauber nære kontakter til den russiske gesandt i Danmark, kurlænderen Johann Albrecht von Korff, der selv var en ivrig bibliofil.²⁰⁾ Han var sikkert i stand til at skaffe bøger både fra Reval og Riga.

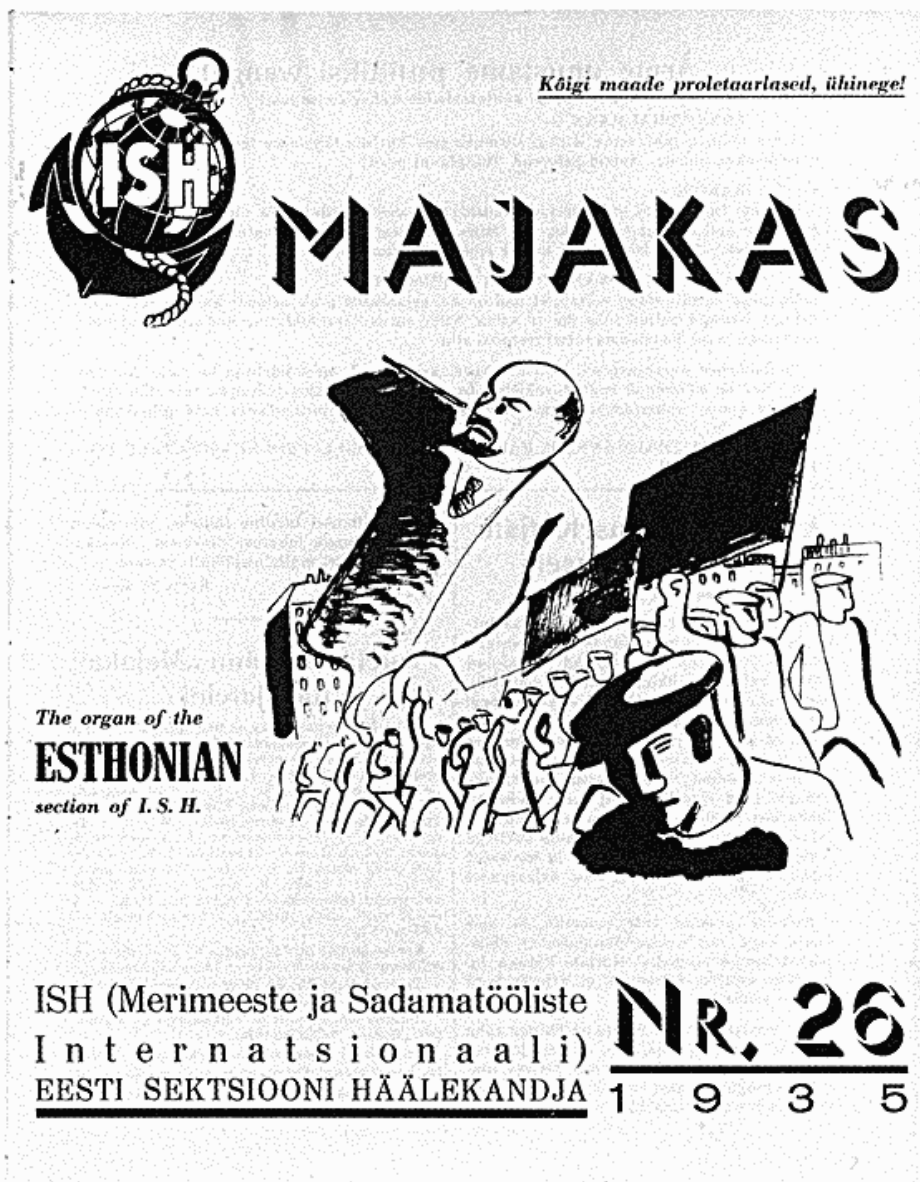
Hvordan er disse bøger kommet til KB og UBF? For enkelte har det været muligt umiddelbart at konstatere, at de stammer enten fra E. D. Hauber eller C. F. Temler, mens adskillige må være blandt de ca. 50.000 bøger, som blev erhvervet på grev Otto Thotts auktioner 1786–92. Et blik i de tre bogsamleres kataloger giver nogle fingerpeg. Foruden nogle titler, hvis proveniens allerede er nævnt, kan de fleste titler genkendes hos Otto Thott, således en række håndbøger, katekismer og ABC-bogen fra 1741. Nogle bøger har antagelig vandret fra Hauber til Temler og derfra til Thott for til sidst at blive indlemmet i KB eller UBF. Samtidig må man konstatere, at nogle bøger savnes, således H. Stahls kirkelige håndbog 1637 og salmebogen 1656, som begge er med i Otto Thotts katalog.²¹⁾

Nyere sjældenheder

Sidst i det 18. århundrede blev tilgangen af estiske tryk formindsket. Måske havde de ikke mere den samme interesse for bogsamlere. Der findes dog en del tysksprogede publikationer om Estland. For at finde de næste estiske unika må vi tidsmæssigt rykke frem til den sidste mellemkrigsperiode og gå på opdagelse i Danske Afdelings kataloger. I katalog 30² står på side 205 nemlig ikke alene den danske oversættelse 1878 af det estiske nationalepos „Kalevipoeg“ – også en sjældenhed – men desuden et tidsskrift ved navn „Majakas“ (Fyrtårnet), hvoraf der er bevaret enkelte numre (13–18/1933–34 og 26–30/1935–36).

Dette tidsskrift blev udgivet i tilknytning til det illegale estiske kom-

Omslag til et hefte af „Majakas“ trykt i København

unistparti, som netop i denne periode havde sin udenlandscentral i København. Her tryktes også partiets illegale publikationer, foruden det ovennævnte „Majakas“ bladet „Kommunist“, som dog ikke ses bevaret i KBs samlinger.

„Majakas“, som var startet i Leningrad, blev først og fremmest skrevet for søfolk og havnearbejdere, som et led i hele den offensiv, Komintern havde indledt på sømandsfronten med udgangspunktet i den internationale sømandsklub i Leningrad, „Interklubben“. Den fik også en aflægger i København, hvor fyrbøderformanden Richard Jensen var den ledende skikkelse.

De estiske kommunisters interne stridigheder førte 1936 til det meget omtalte „syremord“ i Kongelunden på Amager, hvor lederen af de estiske kommunister i København, Johannes Meerits (Leo Looring) sammen med Karl Säre, efter Sovjets besættelse af Estland 1940 førstesekretær i kommunistpartiet, og sømanden August Vakepea, der formentligt faldt i den spanske borgerkrig, myrdede deres partifælle Johannes Eltermann, mistænkt for at have angivet sine kammerater i Estland. Mordet blev først afsløret 1941, da Karl Säre som tysk fange i håb om at komme i dansk fængsel lagde kortene på bordet.²²⁾

Den daværende redaktør for „Majakas“, Anton Vahtmann (senere Vaarandi) var dog ikke indblandet i selve mordet, men han omgikkes de implicerede, der er omtalt i hans erindringer, som udkom 1975, de fleste dog ikke med deres navn, da de dengang var ikke-eksisterende personer i Sovjet. Han omtaler også sit arbejde med bladet.²³⁾ Det har vist sig, at man i Estland mangler flere numre, navnlig fra bladets danske periode (fra nr. 7). Selv om samlingen i KB heller ikke er komplet, er numrene 13 og 26–30 hidtil ukendte og slutter sig til rækken af estisksprogede unika i KB.

Desværre har Estland endnu ikke en trykt nationalbibliografi, ej heller et tidssvarende forfatterleksion, men de er begge under forberedelse. Ved hjælp af den estiske nationalbibliografis udgiver har det været muligt at konstatere, at der i Danmark findes overraskende mange estiske unika og sjældenheder fra den første halvdel af det 18. århundrede. Disse udgør et væsentligt bidrag til landets litteratur- og boghistorie.

NOTER

- (1) Baltisches Schriftum in der Lintrup-Sammlung der Kopenhagener Universitätsbibliothek, i: Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag. Marburg (Lahn) 1980, s. 417-437. – (2) Eesti kirjanduse ajalugu I, Tallinn 1965, kap. 5-6; Eesti Raamat 1525-1975, Tallinn 1978, kap. 2-3. I disse bøger er gengivet titelblade til flere estiske tryk, som også findes i København. Andre gengivelser hos V. Miller: Esimesed eesti raamatud, Tallinn 1976. – (3) Eesti Raamat (note 2) s. 34. – (4) S. Birket Smith: Kjøbenhavns Universitets Matrikel I, 1896, s. 147: imm. 10.9.1638: „utitur diversorio Jacobi Jani in coemiterio(!) D. Nicolai“. Hans stambog er bevaret i Leningrad, se Ostdeutsche Familienkunde 24, 1976, s. 270. Hans biografi, se H. R. Paucker: Ehstlands Geistlichkeit, Reval 1849, s. 233. Han har også skrevet et digt i H. Stahls „Leyen-Spiegel“ (1641), se nedenfor. – (5) Bibliothecae beati E. D. Hauberi... (1766), I:2, s. 225. – (6) Beskrevet af Vello Helk i: Tulimuld, XXIX, Lund 1978, s. 200ff. – (7) Bibliotheca collecta... C. F. Temler (1781), s. 14. Bogen blev solgt for 1 rdl. 5 mk. 10 sk. – (8) Matti A. Sainio: Dissertationen und Orationen der Universität Dorpat 1632-1656 (Årsböcker i svensk undervisningshistoria 141), Stockholm 1978. Mange titelblade til universitetstryk afbildet hos H. Piirimäe: Tartu Ülikooli ajalugu I, 1632-1798, Tallinn 1982, mellem s. 224-25. – (9) Gunnar Broberg i Svensk biogr. leksikon, bd. 25, 1985-87, s. 410ff. Rigsarkivet, TKIA A. 12. Reg. koncepter til Pat. 1638-45, stævning af 16.5.1639. – (10) Sml. H. Pürkop: Några sällsynta estniska böcker i Lunds universitetsbibliotek, i: Svio-Estonica VIII, Lund 1944-48, s. 149-162. (11) Sml. Herbert Salu: Förbjuden estisk litteratur under svensktiden, i Svio-Estonica X, 1951, s. 180ff. – (12) Endel Annus i: Keel ja Kirjandus 1989, nr. 9, s. 559f. (med yderligere litteraturhenvisninger). Hans beskrivelse er baseret på kopier, mens jeg har fået min formodning bekræftet i KBs bogbinderi. Sml. Poul Møller i: Bogvennen, Ny rk., bd. 3, 1948, s. 20f. Beskrivelse af hanen stemmer overens med en beskrivelse af en ABC-bog 1718 (Keel ja Kirjandus 1971, nr. 10, s. 602). En særlig tak til Endel Annus, der i breve af 18.2. og 10.4.1991 venligst har meddelt mig antallet og tilstanden af de hidtil fundne eksemplarer. Disse oplysninger, som er samlet til brug for den planlagte estiske nationalbibliografi, har gjort det muligt at bestemme bøgernes sjældenhedsgrad. – (13) Albert Saareste i: Eesti Keel VIII, 1929, s. 66. – (14) Et eksemplar er for nogle år siden fundet i Åbo, se Osmo Ikola i: Keel ja Kirjandus 1984, nr. 9, s. 546-554. Se også Salu (note 11). – (15) Dansk biografisk leksikon, 3. udg., bd. 2, 1979, s. 303. – (16) Eesti kirjanduse ajalugu I, 1965, s. 185f. – (17) Bibliotheca collecta... C. F. Temler, s. 25 (nr. 90). Bogen af 1750 er ikke registreret i statistikken over bogudgivelser hos Richard Antik: Eesti raamat 1535-1935, Tallinn 1936, s. 26. – (18) Arend Buchholtz: Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588-1888, Riga 1890, s. 181-202. – (19) Den sidstnævntes rejseberetning er udgivet af Aleksander Loit, som En resa genom Östersöprovinserna år 1754, i: Svio-Estonica XII, Lund 1954, s. 82-138; jvf. (svensk) Personhistorisk tidskrift 1970, s. 41-62. Jacob Langebeks rejsedagbog findes i KB NKS 386d, 4° (den svenske rejse i R. Nyerup: Langebekiana, 1794). – (20) J. A. Korff's biografi i: Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710-1960, 1970, s. 404f. Hans bibliotek på 36.000 bind blev 1764 købt af kejserinde Katarina. Om Korff's og Haubers kontakter, se

R. Oehme i: Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1965, s.109; samme: Eberhard David Hauber, Stuttgart 1976.

(21) Catalogi Bibliothecæ Thottianæ, I–VI, 1786–92. Estiske bøger nævnes således vol. I: 1, s.103 (bibel 1739), 226 (Ny Testamente 1729); I:2, s.493 (katekismus 1750 og uden titelblad), 494 („Önsa Lutri Katekismus“, uden trykkeår og 1741); IV, s.623 (ABC-bog 1741); VI, s.115 (håndbøger, men formentlig på finsk, da de er trykt i Åbo), 213 (håndbøger 1674, 1721, 1728, 1746), 233 (salmebøger 1656, 1673, 1706, 1726, 1752 og håndbog 1695), 387 (håndbog 1637). Salmebogen 1706 findes også hos Hauber, men under tyske tryk. – (22) Hele denne makabre historie er beskrevet i Erik Nørgaard: Mændene fra Estland (1990) og Mordet i Kongelunden (1991). – (23) Anton Vaarandi: Kild killu kõrvale, Tallinn 1975, s.170–175.